

ВІЙНИ
В ЛАБІРИНТАХ
—
ІСТОРІЯ
СПЕЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ
1919—1930

Ігор Ландер

Харків
«Фоліо»
2024

ЗМІСТ

5	Абревіатури
34	Від автора
41	Після Версаля
45	<i>Сполучене Королівство</i>
46	1. Витоки
62	2. Розвідка
71	3. Криптоаналіз
80	4. Контррозвідка
108	<i>Континентальна Європа</i>
109	1. Веймарська республіка
141	2. Франція
162	3. Батьківщина фашизму
214	4. Балкани
240	5. «Санітарний кордон»
295	6. Поза державою
320	<i>СРСР</i>
320	1. Від ВНК до ОДПУ
442	2. Розвідупр
463	3. Комуністичний Інтернаціонал
472	<i>Азія</i>
472	1. Далекий Схід
527	2. Близький і Середній Схід
556	3. Палестина
572	<i>Примітки</i>
582	Новий рубіж. <i>В. Курило</i>
586	Актуальна зброя перемоги. <i>Є. Романенко</i>

ВІД АВТОРА

Пропонований читачеві п'ятитомник являє собою комплексне дослідження структури і діяльності стратегічних та оперативних розвідувальних і контррозвідувальних служб і органів різних держав світу в період з 1919-го по 1945 рік, тобто між Версальською і Потсдамською мирними конференціями. Роботу поділено на п'ять книг, які, безумовно, можуть читатися й осібно, але в цілому доповнюють одна одну і становлять єдине комплексне дослідження. Перша книга розповідає про події десятиліття після закінчення Першої світової війни, коли весь світ оптимістично жив під гаслом «Ніколи знову», опам'ятовуючись від жахів п'ятирічної бійні. Процеси, що відбувалися в цей період, можна стисло описати словами «Від війни до миру», при цьому слід розуміти, що для спецслужб цей мир був дуже умовним. Друга книга розповідає про подальші процеси, що завершили цей умовний мир, призвівши до наступного, ще страшнішого і глобальнішого світового конфлікту. До цього десятиліття, що завершує міжвоєнний період, уже застосовний вислів «Від миру до війни». Третя книга описує таємні операції під час Другої світової війни в Європі, за винятком нейтральних держав і СРСР, які розглядаються в четвертій книзі. П'ята розповідає про події, що відбувалися з 1939-го по 1945 рік в іншій частині світу, тобто в Африці, Азії та обох Америках. У кожній книзі для зручності читача поміщено єдиний список абревіатур, без якого читання могло б виявитися не завжди інформативним.

«Війни в лабіринтах» — це якісний розвиток моєї попередньої монографії «Негласні війни. Історія спеціальних служб. 1919—1945» (Одеса: Друк, 2007). За 17 років, що минули від часу виходу цього чотиритомника, в різних країнах світу було розсекречено десятки тисяч архівних документів, вийшло сотні досліджень і, що суттєво, завдяки новим можливостям інтернету тепер можемо легко читати тексти навіть зовсім незна-

йомими мовами. Це уможливило, зокрема, опрацювання раніше недоступного мені великого масиву матеріалів угорською, турецькою і шведською мовами, що дуже збагатило дослідження і дало змогу виявити й усунути деякі допущені раніше неточності.

Втім, потреба у написанні нової книги була продиктована не лише появою великої кількості нових джерел.

Розв'язана Росією загарбницька війна проти України і події навколо неї стали каталізатором більш поглибленого бачення і розуміння певних історичних процесів.

Тепер трохи про саму роботу.

Людське суспільство — це складна, багатопланова і взаємопов'язана структура, в якій діяльність спецслужб розгортається не у вакуумі, а на тлі конкретної політичної, економічної, дипломатичної, соціальної та військової обстановки. Тому у викладі матеріалу я звертав увагу на закономірності, що стали основою ухвалення того чи іншого рішення у царині розвідки і контррозвідки, інакше кажучи, постарався відповісти на питання не лише «що?», а й «чому?». Сподіваюся, читачі оцінять такий підхід позитивно.

Довідковий апарат дослідження обмежений посиланнями на джерела і наведеною наприкінці кожного тому бібліографією. Варто підкреслити, що далеко не всі із зазначених у ній видань можна рекомендувати читачеві. Розвідка і контррозвідка — вельми специфічний вид громадської діяльності, а ця обставина зумовлює певні особливості опрацювання пов'язаного з ними матеріалу.

Найперше, закритість джерел припускає обмежений доступ до об'єктивної і точної інформації, часто-густо досі не розсекреченої. Нерідко справжньої прихованої причини подій не знають навіть самі їхні учасники, а іноді вони бачать їх лише зі свого боку, стаючи жертвами дезінформаційної чи іншої оперативної комбінації супротивника. Далі, будь-який співробітник спецслужб неминуче пов'язаний жорсткими зобов'язаннями збереження секретів, довірених йому під час усієї службової діяльності. Тому в спогадах учасників подій зовсім не завжди наявне

добросовісне бажання їхніх авторів повністю і без перекручень висвітлити доступну їм частину істини. Більш того, дуже часто відставні працівники розвідки або контррозвідки публікують мемуари з єдиною метою — затушувати певні факти. Відомо чимало випадків, коли вихід книги або журнальної статті був «активним заходом» спецслужби, спрямованим на одержання прогнозованої реакції супротивника і підштовхування його до якихось дій, вигідних для ініціатора заходу. Мемуари багатьох відставних розвідників і контррозвідників, а надто належних до спецслужб переможених держав, часто мають на меті обілити себе або ж викликати у читачів патріотичні почуття. Частенько також авторів мемуарів банально зраджує пам'ять, оскільки, як правило, вони пишуть свої спогади без доступу до архівних документів.

До окремої групи проблемних видань слід зарахувати явно ідеологічно замовні роботи, що давно, наприклад, стало буденністю для російської тоталітарної держави. Важливим чинником є і комерційний успіх книги, тож часто достовірністю можуть жертвувати заради цікавіших для широкої публіки сенсаційних, утім аж ніяк не завжди правдивих тверджень. Останньою в довгому переліку причин, що утруднюють оцінку фактів, є велика кількість суто розважальних видань, автори яких не обтяжують себе питаннями достовірності викладу, проте зазвичай вводять читача в оману. Іноді вони не готові втриматися від спокуси приписати собі або своїм героям видатні діяння на полі розвідки, причому нерідко подібна дезінформація набуває вигляду достовірності і, врешті-решт, повторена іншими, цілком сумлінними авторами, сприймається багатьма як незаперечна істина. Цей феномен детально досліджено у двох вельми цікавих роботах нещадного викривача роздуханих історичних сенсацій Найджела Веста¹.

Єдиний спосіб розібратися у справжньому стані речей — це ретельне і скрупульозне дослідження всіх доступних матеріалів, порівняння їх між собою і з подіями, що реально відбувалися. Іноді навіть багатократне перекриття інформації, взятої з різних джерел, не дає достовірної картини, оскільки насправді виходить

з одного дезінформаційного центру. Тому успіх тут може принести лише діяльність, аналогічна роботі інформаційно-аналітичних підрозділів спецслужб, але й вона не може гарантувати сто відсоткового результату. У світі таємних служб працюють професіонали, і вони не перестають бути ними, пішовши на відпочинок, зокрема й зайнявшись історичними дослідженнями. Тож я добирав і оцінював факти, узгоджуючись зі своїми поглядами, які можуть не збігатися з поширеними оцінками тих чи інших подій. Коли неможливо дійти якогось єдиного висновку, в тексті викладаються різні версії, з яких читач сам може вибрати ту, яку вважатиме правильною.

Слід особливо наголосити, що наді мною не тяжіють відомчі або корпоративні інтереси, політичні чи інші зобов'язання, і це дозволило «Війнам в лабіринтах» досягти максимальної безсторонності. Вони відбивають мої особисті погляди на ці питання, які, зрозуміло, не позбавлені емоційного забарвлення, проте при створенні книги вищій пріоритет для мене все ж мали неупередженість і точність подання матеріалу.

Книгу написано в Одесі, але, шукаючи інформації й задля об'єктивнішого погляду на описувані події, я об'їздив немало місць, серед яких були: Київ, Вашингтон, Нью-Йорк, Берлін, Гамбург, Женева, Відень, Будапешт, Кельн, Єрусалим, Тель-Авів, Стамбул, Париж, Лісабон, Стокгольм, Гельсінкі, Барселона, Осло, Прага, Венеція, Генуя, Пекін, Бангкок. Цей список можна продовжувати і далі. Розділи про Іспанію практично повністю писалися в Таррагоні, де краще відчувався дух подій, що відбувалися десятки років тому. Звичайно, одним з основних і найнадійнішим джерелом інформації є національні та відомчі архіви. Щодо повноти і зручності роботи на окрему позитивну згадку заслуговують архіви Бразилії, Великої Британії, Канади, Польщі, США і Швейцарії. Безліч цінної інформації є на офіційних сайтах національних спецслужб. Особливо цінні матеріали надано відповідними структурами США, Великої Британії, Канади, Італії, України, Португалії та Туреччини. Вельми цікавими є розсекречені матеріали бюлетеня Центру з вивчення розвідки ЦРУ «Studies in Intelligence» і публікації Інституту військової історії

армії США. У добу інтернету можна швидко й недорого одержати систематизований доступ до матеріалів бібліотек урядових організацій і провідних університетів, до розсекречених матеріалів ФБР, СОЕ, МІ-5 і МІ-6, а також до інших сховищ інформації. Деяку, досить незначну частину книги написано за матеріалами розмов з ще живими учасниками подій. Так, після виходу «Негласных воен» я устиг обговорити своє бачення історії брусельської нелегальної резидентури «Кент» з її керівником, урожденцем Харкова А. М. Гуревичем. Анатолію Марковичу, який провів у радянських таборах 25 років, через стан здоров'я вже було важко спілкуватися, але він з допомогою дружини все ж прослухав відповідний розділ і погодився з моєю оцінкою тих суперечливих подій, після чого подарував мені книгу своїх спогадів з автографом.

Необхідно пояснити кілька дрібних особливостей пропонованої читачеві книги. Найперше, транслітерація власних імен максимально наближена до їхнього справжнього звучання, що іноді не збігається із загальноприйнятим, але неправильним написанням («Стефенсон» замість «Стівенсон» тощо.). Щодо китайських імен вжито їхню транскрипцію в системі *pinyin*, що якнайточніше відбиває оригінальне звучання на північному (пекінському) діалекті, який вважається класичним. Проте в деяких випадках збережено звичніше для читача написання. Наприклад, лідер Гоміньдану традиційно іменується Чан Кайші, хоча ієрогліфи, з яких складається його ім'я, так читаються лише на південному діалекті. Але коректніше написання «Цзян Цзеші», найпевніше, навіть не дало б читачеві змоги зрозуміти, про кого йдеться. З цією ж метою прізвище третього керівника СІС (Menzies) зазначається в традиційному прочитанні як «Мензіс», що відповідає нормам фонетики англійської мови. Насправді воно як виняток вимовляється «Мінджіс», але таке правильніше написання здатне лише заплутати читача. Так само один з президентів США традиційно для перекладів іменується Вільсоном, хоча в інших місцях книги його однофамільців коректніше позначено як «Вілсон». Збережено й узвичаєну в вітчизняній літературі скорочену назву британських секретних служб у фор-

мі MI-5, MI-6 тощо, хоча по-англійськи вони зазвичай записуються як M.I.5 або MI.5. Аббревіатури іноземних спецслужб та інших установ по змозі подано у транслітерації, що відповідає їхній вимові мовою оригіналу. У кількох випадках довелося свідомо відступити від цього принципу. По-перше, окремі словосполучення мають усталений характер (ФБР, ЦРУ тощо), тож змінювати їх було б просто нерозумно. По-друге, наявність у скорочуваних словах перших літер Q, J, Y, W та деяких інших просто не дає змоги відобразити їх адекватно за допомогою кирилиці, тому в подібних випадках або скорочувався їхній переклад (наприклад, ШКУЗ замість GCHQ для Government Communication Headquarter — Штаб-квартири урядового зв'язку), або наводилася аббревіатура мовою оригіналу (наприклад, Wi/T — реферат економічної та технологічної розвідки групи G VI управління РСХА). Аббревіатури спецслужб Китаю (ЦБРС, ІВР, ІМД, ВПРПВ та інші) використовуються для зручності подання матеріалу і наводяться умовно, оскільки ієрогліфічна писемність у принципі виключає саму можливість таких скорочень. З огляду на особливості італійської, іспанської та румунської мов початковий прикметник «інформаційний» для Італії, Іспанії та Румунії практично скрізь перекладено як «розвідувальний», окрім тих випадків, коли це суперечить змісту.

Не завжди можливий абсолютно адекватний переклад статусу окремих структурних одиниць. Іноді, надто в італійських документах, слово «sezione» фактично означає відділ, а в інших випадках — саме секцію, що потрібно було перекладати відповідно в кожному конкретному випадку. Використовувані в книзі терміни «бюро», «управління», «відділ», «відділення», «секція», «сектор», «місія», «агентство», «служба», «виконавчий орган», «директорат», «підрозділ» тощо у більшості випадків точно відповідають своїм іншомовним еквівалентам, проте іноді підібрати цілком коректний термін не вдається. У цих випадках використовується варіант, який я визнав за найліпший, хоча іноді він відрізняється від загальноживаного.

Щоб легше було орієнтуватися, всі псевдоніми і кодові імена в книзі взято в лапки.

Про інші особливості роботи читач матиме нагоду судити самостійно. Всі зауваження і коментарі будуть сприйняті з вдячністю.

У роботі над книгою мені допомагали багато людей, зокрема й ті, що нині — на вістрі протиборства з російською агресією, і не всіх з них із різних причин зараз можна назвати. Тому я вирішив не дякувати нікому особисто, щоб не дискримінувати інших, і щиро дякую всім разом. Сподіваюся, мене зрозуміють.

ПІСЛЯ ВЕРСАЛЯ

Пізньої осені 1918 року відійшла в минуле Перша світова війна, що тривала майже 52 місяці й забрала з собою дев'ять з половиною мільйонів людських життів. Дві третини населення планети у складі двох ворожих коаліцій запекло намагалися знищити одна одну, і держави, що добилися перемоги, були сповнені рішучості максимально скористатися плодами свого успіху, надавши їм законного статусу. Крім того, вони зовсім не збиралися більше воювати, тому бажали назавжди позбавити переможених можливості реваншу за свою поразку. Саме для досягнення цих цілей і розроблялися статті мирних договорів, підготовлених у 1919—1920 роках на Паризькій мирній конференції. Основним з них став підписаний з Німеччиною Версальський мирний договір, що дав назву всій повоєнній системі політичного врегулювання, його доповнювали Сен-Жерменський мирний договір з Австрією, Неїський — з Болгарією, Тріанонський — з Угорщиною і Севрський — з Туреччиною.

Підсумки Версальського миру цілком змінили малюнок політичної мапи планети і розстановку сил на ній. Розпалися колишні й виникли нові держави, змінили господарів колонії, одні країни відібрали в інших великі області, мільйони людей знялися з колишніх місць і вимушено, а іноді й примусово переселилися до інших районів. Зникли армії, що колись наганяли страху на сусідів, а ресурси, що забезпечували їх, знаходили нових господарів. Творці версальської системи вважали, що досягнення переможців відтепер надійно закріплено, а відродження військово-політичної потуги переможених виключено назавжди. Вже за кілька років цим ілюзіям довелося згаснути, але ще під час проведення мирної конференції досить прозорливі аналітики почали усвідомлювати, що закінчення війни принесло планеті лише неминуче, хоча й плавне сповзання до наступної. Новий порядок згуртував переможених «парій Версаля», розсварив між собою

переможців, заклав бомби під світове врегулювання, а революція в Російській імперії підключила до них детонатор уповільненої дії. Повоєнна ситуація почала непомітно переростати у передвоєнну, хоча навіть у найстрашнішому сні неможливо було уявити, що вже заноситься на нове побоїще і всього за два десятки літ світ знову буде вкинуто в ще спустошливішу і кривавішу війну.

Секретні служби держав, що воювали, і нейтральних зіткнулися з новими чинниками, і не всі з них зуміли належним чином і швидко зорієнтуватися у зміненому світі. Їхня розвідувальна діяльність будувалася на концепціях нововизначених національних пріоритетів, тому відносна єдність, що пов'язувала союзників у роки війни, зникла, відтепер кожен був сам за себе. Навіть у акціях з придушення революційних виявів одностайність залишалася лише позірною, а цілі учасників часом розходилися аж до протилежних. Знамените «нашестья чотирнадцяти держав на молоду Радянську республіку» було не більш ніж звичайною пропагандистською гіперболою: серйозна і скоординована інтервенція розчавила б розорену війною і революцією країну за найкоротший час.

«Санаци́йний кордон» між радянськими республіками і рештою Європи сформувався з держав, які або щойно з'явилися на мапі як самостійні, або які істотно змінили свої кордони відповідно до повоєнних мирних договорів. Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехословаччина і Румунія не просто відокремлювали території, що перебували під владою більшовиків, більшість з них вели активну розвідувальну й підривну роботу проти Радянської Росії. Утримання розвідки завжди важким тягарем лягає на бюджет, і далеко не всі невеликі держави можуть дозволити собі мати її в якихось істотних масштабах. Але страх перед східним сусідом був великий і небезпідставний, у чому на власному досвіді вже переконалася Польща, яку лише «Диво на Віслі» врятувало від військового розгрому і політичного поневолення. Тому всі перелічені країни включили до складу своїх генеральних штабів розвідувальні відділи. Майже всюди за традицій-

ним французьким зразком вони мали другий номер, хоча у сфері впливу Парижа на військову структуру і політику перебували здебільшого Польща і Румунія, а Литва, Латвія, Естонія та Фінляндія орієнтувалися на Велику Британію. Крім того, майже всі «версальські держави» мали територіальні претензії одна до одної, тому їхня розвідувальна активність поширювалася не лише на Схід, а й на сусідів.

Початок 1920-х років характеризувався широкою пропозицією агентурних послуг від найрізноманітніших осіб кому загодно — аби платили. Столиці європейських та азійських держав кишили сумнівними суб'єктами і респектабельними панами, змушеними байдикувати після згортання розвідувальних мереж воєнного часу. Звичайним явищем стали подвійні, потрійні і так далі агенти, трупи яких періодично знаходили десь на пустинцях або виловлювали з води. Створювалися різні «Інформаційні бюро», і газети рясніли оголошеннями на кшталт: «Російське інформаційне агентство «Руссина» приймає замовлення на відомості щодо діяльності Комуністичного Інтернаціоналу у світовому масштабі. Кореспонденції та відомості про стан справ у Росії. Потрібні кореспонденти. Винагорода за угодою. Приймання від 5.30 до 7.30 увечері. Директор С. М. Дружиловський, секретар Д. Т. Тіпп»². Подібні пропозиції надходили по всіх країнах, хіба що зазвичай вони мали не такий відвертий вигляд. Найбільше вражає те, що на них був доволі сталий попит. Жмутами продавалися «справжні» плани прикордонних укріплень і креслення літальних апаратів, що не мали нічого спільного з реальністю. Держави, воюючи, навчилися надійно оберігати свої секрети не лише від авантюристів, а й від чужих розвідувальних зазіхань, тому справжню інформацію добути було надзвичайно важко, і траплялася вона рідко. Цей час ознаменував закінчення дилетантського і романтичного періоду розвідки, і її мистецтво почало поступово набувати рис ремесла. На перший план вийшли питання технології проведення секретних операцій, а агенти-одинаки вже не могли змагатися з потужними організаціями. Їхня діяльність швидко ставала анахронізмом. Небувалі перспекти-

ви відкривалися перед радіорозвідкою та аерофоторозвідкою, які, нещодавно зародившись, набирали силу, щоб невдовзі посісти провідне місце в системі збору інформації про потенційного супротивника. Загальним характерним чинником в цей період було також майже повсюдне перебування органів зовнішньої розвідки у структурі генеральних штабів. Ця обставина таїла в собі певні підводні камені. Військовим складно було усвідомити, що на перше місце впевнено вийшла розвідка політична, що в мирній обстановці оперативна розвідка з масовим закиданням агентури стала безглуздом і що одна довірлива розмова з депутатом іноземного парламенту часто виявлялася кориснішою, ніж здобуття схеми укріпленого району, який ретельно охороняли. Настав час, коли від спецслужб вимагалось не просто висвітлювати обстановку, а й намагатися впливати на ситуацію, а в межах військової розвідки домогтися цього було дуже непросто. Контррозвідувальні заходи також змінювали свій характер, поступово стаючи тотальними і заполітизованими. За короткий час сформувалася нова концепція, що відкрила дорогу до справжніх секретних операцій двадцятого століття, хоча кожна з держав доходила до цього своїм шляхом.

СПОЛУЧЕНЕ КОРОЛІВСТВО

Британська імперія завершила Першу світову війну в ореолі держави-переможниці, що, проте, значною мірою було лише видимістю. Результати Версальського миру вельми розчарували її. Попри досягнення майже всіх поставлених цілей, політики з тверезим мисленням у Лондоні не могли не усвідомлювати вже помітної тенденції поступового залишення імперією першого рядка у світовому табелі про ранги. Навіть, здавалося б, вигідне зникнення з великої європейської політики її потужних суперниць Німеччини та Росії мало також протилежний, істотно менш радісний аспект. Воно позбавило Лондон можливості проводити свою традиційну лінію зі створення на континенті системи противаг і відкрило перед Францією шлях для впевненого просування до лідерства. За нових умов особливо важливого значення набували секретна дипломатія і розвідка, якими англійці славилися здавна і не завжди заслужено. Під кінець війни секретні служби Великої Британії дійсно працювали дуже професійно, проте вимушено прийнята парламентом і кабінетом міністрів політика жорсткої економії вдарила по них якнайсильніше. Вельми тривожним чинником стала також втрата органами безпеки колишньої могутності. У 1920-ті роки світовий процес неабиякою мірою залежав від ухвалюваних у Лондоні рішень, тому Велика Британія була, мабуть, найцікавішим об'єктом для оперативного вивчення з боку суперників. Її державні секрети потребували ефективного захисту, який не могли забезпечити ослаблені контррозвідувальні служби, наслідки чого незабаром далися взнаки — вже у першому повоєнному десятилітті.

Для спецслужб Великої Британії Перша світова війна стала свого роду вододілом, за яким починалась епоха їхньої жорсткої структуризації. Вони, мабуть, чи не першими в світі пішли цим шляхом і вже до 1917 року згідно з концепцією посідали в світі

найпередовіші позиції. Як відомо, ніщо не з'являється на порожньому місці і не виникає з нічого, тому скласти правдиве уявлення про структуру і функції розвідувальних і контррозвідувальних органів Великої Британії в період 1920-х років можливо, лише вийшовши поза жорсткі часові межі цієї книги. Стислий огляд їхньої передісторії, зважаючи на маловідомість деталей, зазвичай недостатньо повно і правильно освітлюваної навіть у досить серйозних історичних дослідженнях, дасть змогу правильніше зрозуміти подальші події.

1. ВИТОКИ

Приблизно сучасної структури спецслужби Великої Британії набули на початку двадцятого століття. Їхнім спільним попередником стало створене ще 1873 року перше формальне і централизоване Розвідувальне відділення військового міністерства. Через 15 років його було перетворено на Директорат військової розвідки (ДМІ). Проте виконання спеціальних завдань, тобто ведення агентурно-оперативної роботи, насамперед в інтересах контррозвідки, покладалося не на нього, а на Особливу секцію військового міністерства («Х»³). Дещо несподіваним є той факт, що у Великій Британії, традиційно океанській державі, моряки в цьому процесі не лідирували. Розвідка Адміралтейства формально виникла пізніше, лише в грудні 1882 року, хоча перші пропозиції щодо створення відповідальної за неї централізованої структури висловлювалися ще 1879 року. Щоправда, в попередні десятиліття всі офіцери королівського флоту традиційно були зобов'язані по змозі добувати і передавати в центр розвідувальну інформацію. Спочатку в Адміралтействі виник Комітет із зовнішньої розвідки (ФІК), на який покладалися тільки координувальні функції, з практичного погляду мало результативний. Британський флот забарився зі створенням розвідоргану до 1887 року, коли під керівництвом директора морської розвідки (ДНІ) виник відділ без назви, через деякий час реорганізований у Відділення морської розвідки (НІД). На цьому процес первин-

ного формування розвідорганів збройних сил Великої Британії загальмувався на більш як десять років.

Органи військового міністерства, що добували й опрацьовували інформацію, перших серйозних структурних змін зазнали напередодні нового століття. Незадовго до початку Англо-бурської війни 1899—1902 років Особливу секцію («Х») було передано під безпосереднє керівництво генерал-квартирмейстера армії полковника Дж. К. Троттера, після чого вона стала офіційно позначатися І-3. Проте на практиці її завжди іменували як і раніше, і зазвичай навіть старші офіцери міністерства не відразу могли зрозуміти, про що йдеться, якщо замість «Х» співрозмовник згадував І-3. У складі Особливої секції були функціональні підсекції:

- І-3(а) — «особливі завдання», тобто агентурна розвідка, військова цензура, допити військовополонених, шифри та коди і допуск кореспондентів на ТВД. Попри широке коло завдань, штат підсекції налічував усього трьох офіцерів і діловода;
- І-3(б) — збір даних для складання військових мап і виконання інших необхідних для цього дій. Ця найчисленніша підсекція складалася з трьох офіцерів, одного старшого і трьох рядових діловодів та 21 техніка;
- І-3(с) — складання військових мап;
- І-4(д) — бібліотека. До завдань підсекції належало ведення розвідки за відкритими джерелами, передусім за публікаціями в закордонній пресі.

З таким спеціальним апаратом британська армія увійшла у війну з Трансваалем і Оранжевою республікою, під час якої весь світ переконався не лише в слабкості власної розвідки британців, а й в ефективності організації аналогічної служби у їхніх противників. Судячи з усього, саме з цієї причини в 1904 році Директорат військової розвідки було реорганізовано з пониженням статусу, і він став Розвідувальною частиною Директорату військових операцій (ДМО). З 1904-го по 1914 рік секції центрального апарату розвідки мали позначення МО (військові операції), що збереглося й після зміни назви Директорату військових операцій на Оперативний і розвідувальний директорат. І-3 було перейме-

Джордж Кайнастон
Кокерілл

новано на секцію МО-3, вона при цьому втратила дві підсекції, що займалися картографією. Утім, процес виведення картографів зі складу розвідки був характерний для армій усього світу, в яких раніше чи пізніше організовувались окремі картографічні служби. У складі МО-3 залишилися підсекція «особливих завдань» і бібліотека, якими керував майбутній директор військової розвідки Джордж Кокерілл.

У 1907 році він передав свою посаду Джеймсу Едварду Едмондсу. У 1906 році всі секції МО було перенумеровано наново. МО-1 відала питаннями військової страте-

гії і до розвідки стосунку не мала, зате інші секції директорату виконували розвідувальні функції і були частково регіональними, а частково функціональними:

- МО-2 (розвідка в Німеччині, Голландії, Австро-Угорщині, Іспанії, Португалії, Греції, на Близькому Сході, у Сполучених Штатах Америки, Центральній та Південній Америці, на Балканах і в Африці);
- МО-3 (розвідка в Росії, Франції, Бельгії, на Далекому Сході та в Скандинавії);
- МО-4 (топографічна розвідка, складання і видання мап);
- особлива секція МО-5 — колишня секція «Х» (цензура, контроль засобів зв'язку, керівництво контррозвідкою);
- МО-6 (збір і розсилання санітарної розвідувальної інформації).

Вже на цій стадії британські військові розвідники визначилися з формулюванням засадничих принципів секретної служби, що базувалися на низці постулатів довготривалого значення. Насамперед відсутність у метрополії сухопутних кордонів робила непотрібним утримання цілої армії агентів прикордонної розвідки. Далі, характерне для Лондона прагнення уникнути дипломатичних проблем і «зберегти обличчя» у разі провалу диктувало обов'язкове застосування принципу «третьої країни». Це озна-

чало цілковиту і недвозначну заборону для розвідника роботи проти країни перебування, що в критичній ситуації давало змогу дістати м'якшу реакцію її офіційних органів, а найчастіше — взагалі уникнути розголосу інциденту. Третій з постулатів наказував за мирного часу тримати якомога компактніший агентурний і кадровий апарат розвідки, з одночасним вжиттям дієвих заходів для його мобілізаційного розгортання у разі війни чи навіть її загрози. Досі британці поділяли агентів та оперативний персонал розвідки на низку категорій, основними з яких вважалися «спостерігачі», «перевізники» і «збирачі». Перші з них були класичними агентами у звичайному розумінні, другі включали не лише кур'єрів, а й усіх, задіяних в забезпеченні доставляння зібраної «спостерігачами» інформації до «збирачів». Останні були основними фігурами в системі розвідки і завжди — кадровими офіцерами армії. Вони відповідали за підтримку зв'язку з агентами і збір розвідувальної інформації, займалися первинною оцінкою її достовірності, опрацюванням і порівнянням з даними, одержаними з інших джерел, включно з відкритими. «Збирачі» базувалися в третій країнах, відповідали за вербування основної та допоміжної агентури, за проведення всіх розвідувальних операцій у своїй зоні відповідальності і найбільше відповідали сучасному поняттю резидента. Проте така струнка система мала такий чудовий вигляд лише на папері, для її реалізації в запланованому обсязі елементарно бракувало потрібних ресурсів. Майор Едмондс, який очолив 1907 року агентурну розвідку і контррозвідку, потерпав від нестачі коштів і людей. Якби не допомога директора розвідки Адміралтейства віце-адмірала Едмонда Слейда, Едмондс просто фізично не зміг би забезпечити виконання покладених на нього завдань.

У середині першого десятиліття двадцятого століття Форин-офіс згорда нехтував можливостями спецслужби військового міністерства і самостійно забезпечував свої потреби в політичній та економічній розвідці, тому, крім контррозвідки, МО-5 зосереджувалася на зборі самої тільки військової інформації. Дипломатичне відомство не мало тоді власного структурно оформленого розвідувального органу, тож обмежувало-

ся регулярними опитуваннями тих англійців, які здійснювали закордонні поїздки, найперше — бізнесменів. Не можна сказати, що у Форин-офісі не усвідомлювали вразливості й слабкості такої системи, але всі боязкі спроби в цьому напрямі блокувалися побоюванням упустити важливу інформацію в ході відволення сил на тривалий процес створення комплексної системи політичної та економічної розвідки. Брак коштів і кадрів змушував іноді йти на дивні для того часу компроміси й півзаходи. Наприклад, для виконання розвідувальних завдань допускалася навіть можливість найму іноземних приватних розшукових контор, хоча у відкритих джерелах відсутні згадки про те, чи було її втілено в життя. Проте минуло багато десятиліть, і практика роботи спецслужб через аутсорсингові можливості набуде поширення в усьому світі. І при цьому спричинить чимало провалів та скандалів. Українську негативну роль в організації політичної розвідки відіграли послы, які практично одностайно категорично відмовлялися зв'язуватися з «особливими операціями». Тому органи політичної розвідки на першій стадії існування були невід'ємним елементом військових структур, і на плечі армії лягло додаткове завдання реорганізації своєї секретної служби з метою забезпечення керівництва держави політичною та економічною розвідувальною інформацією.

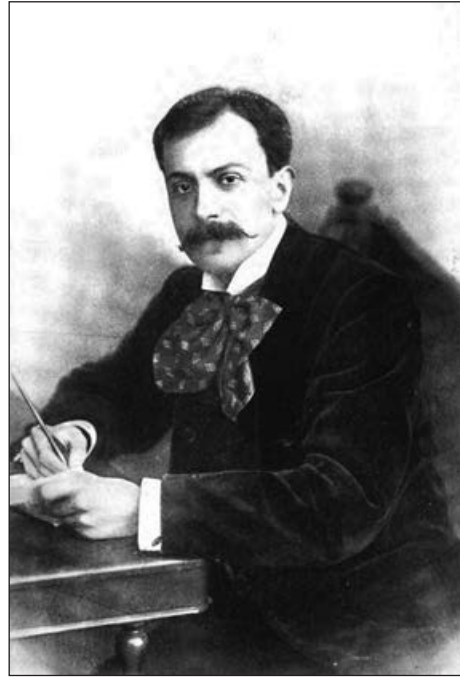

Герберт Генрі Асквіт

Утім, справжнім двигуном реформи британських спецслужб кінця описуваного десятиліття став буквально ірраціональний страх перед іноземним шпигунством. У березні 1909 року після тривалої масованої пропагандистської кампанії в пресі прем'єр-міністр граф Герберт Генрі Асквіт проінформував Комітет імперської оборони (КІО) про надзвичайну небезпеку, яку становило для британських військово-морських баз німецьке шпигунство.

Члени комітету вже були заздалегідь підготовлені до такого підходу до питання

і 1 жовтня ухвалили рішення про створення Бюро секретних служб (ССБ). Створення цього дещо дивного і незрозуміло кому підпорядкованого органу стало прямим наслідком гонки військово-морських озброєнь кінця XIX — початку XX століття і пов'язаної з нею гонки шпигунства. Ініціатива в цьому питанні виходила від керівника секції військової контррозвідки «Х» майора, пізніше полковника Джеймса Едмондса, але деякі дослідники вважають справжнім ідейним її натхненником письменника Вільяма Ле Кьо, автора шпигунських романів, що страшенно наелектризували суспільство і англійців, змусивши їх скрізь дошукуватися агентів кайзера.

Вільям Ле Кьо

Ця унікальна ситуація створила сприятливі передумови для реорганізації системи безпеки Британської імперії, хоча й не допомогла Едмондсу реалізувати його задум зосередження всієї контррозвідки в руках військових. Секція «Х» була для цього заслабка, її діяльність здебільшого полягала в цензурі телеграфного листування між Лондоном, Кейптауном, Дурбаном, Занзібаром та Аденом, а також у періодичній перлюстрації поштових відправлень. Про міру значущості підрозділу свідчить той факт, що після розформування Директорату військової розвідки його підпорядкували бібліотеці міністерства.

Проте Едмондс підготував низку матеріалів про нарощувану активність німецької розвідки на Британських островах, додав до них історію, що згодом виявилася чистісінькою вигадкою, проте, як у порт'є одного з дуврських готелів він особисто впізнав капітана артилерії німецької армії, який після цієї зустрічі нібито

Герберт Джон Гладстон

панічно втік, а увінчав усе це мапою Британії з позначками місцезнаходження виявлених, за його словами, ворожих агентів. Насіння впало на благодатний ґрунт, підігрітий потоком листів з усіх кінців країни. У результаті шпигунська істерія дала свої плоди, оформлені зазначеним рішенням Комітету імперської оборони. Крім Бюро секретних служб, КІД створив підкомітет спостереження за ворожою діяльністю на території імперії. До цього вельми представницького органу увійшли: військовий міністр, керівник Директорату військових операцій, перший лорд Адміралтейства, генеральний директор поштового відомства, постійні заступники міністрів фінансів і закордонних справ, а також низка інших високих посадових осіб. Головував у ньому міністр внутрішніх справ Герберт Гладстон.

Структурно ССБ складалося з Внутрішнього і Зовнішнього департаментів. Перший з них виник на базі секцій Директорату військових операцій військового міністерства, до якого додалися частина персоналу і деякі функції низки відділів міністерств закордонних справ, у справах Індії та у справах колоній. Внутрішній департамент, що одночасно був уже згадуваною секцією МО-5, відав контррозвідкою і забезпеченням державної безпеки. Власне кажучи, ССБ ніколи не розглядалося як справжня секретна служба, а створювалося радше як посередник для приховання діяльності розвідувальних органів військового міністерства і Адміралтейства, а пізніше — і Форин-офісу. Британський уряд офіційно заперечував існування контррозвідки аж до 1989-го, а зовнішньої розвідки — до 1992 року. Відповідно до цього ж часу не було і державних нормативних актів, що регламентували їхню роботу. Внаслідок цього на Бюро секретних служб покладалося досить обмежене коло завдань. Насамперед, воно мало працювати з дуже численними в цей період ініціативниками, які пропонували інформацію, здатну зацікавити військове міністерство або

Адміралтейство. Таке посередництво давало змогу виставити ССБ як ширму для респектабельних інститутів держави і частково уникнути їх компрометації перед зовнішнім світом у разі провалу якоїсь секретної операції. Крім того, ССБ було зобов'язане відряджати своїх агентів у різні частини Великої Британії з метою виявлення характеру і масштабів іноземного шпигунства, здійснюючи це в тісному контакті з міністерством внутрішніх справ і поліційними органами міст і графств.

Від часу утворення Бюро секретних служб слід відлічувати час існування структури державного апарату управління Великої Британії, що займалася організацією агентурної розвідки у відносно сучасному розумінні цього терміна. Вельми показовою є висловлена в 1909 році практично одностайна згода британських послів на участь у процесі збору розвідувальної інформації, тимчасом як за чотири роки до цього вони так само одностайно відкидали всі наполегливі спроби залучити їх до цієї діяльності. Попри всю свою зовнішню парадоксальність цей факт пояснюється досить просто. На кінець першого десятиліття нового століття в Європі вже відчувалося наближення великої війни, напередодні якої дипломатам серйозно забракло інформації, тож вони усвідомили необхідність наявності спеціального інструменту для її добування.

ССБ проіснувало всього рік, проте його створення стало помітним етапом у розвитку британських спецслужб і провісником початку підготовки розвідки та контррозвідки до майбутньої війни. Бюро виконало своє завдання мобілізації оперативних сил і засобів і пішло в історію, поклавши початок внутрішній і зовнішній секретним службам Великої Британії на наступному етапі їхнього розвитку.

Після розпуску ССБ оперативні органи Великої Британії зазнали чергової серйозної зміни. Після набуття Директоратом військової розвідки самостійності його секції тепер позначалися аббревіатурою «MI». «Секретна розвідувальна служба» іменувалася MI-1(ц), оскільки із структурного погляду була всього лише іноземною підсекцією секції MI-1. Своєю чергою MI-1 скромно

називалася Секцією секретаріату і відала не лише агентурною розвідкою, а також і прозаїчними адміністративними та канцелярськими справами всього Директорату, для чого в її складі була підсекція МІ-1(а). До справ розвідки мали причетність підсекції:

- МІ-1(б) — координація роботи різних гілок секретної служби, перехоплення і дешифрування листування супротивника;
- МІ-1(ц) — політична розвідка;
- МІ-1(д) — складання зведень та інших інформаційних документів розвідки.

Секція МІ-2 відповідала за традиційну, тобто не агентурну військову розвідку, і поділялася на три підсекції:

- МІ-2(а) — Іспанія, Португалія, Італія, Балкани, США, Центральна та Південна Америка;
- МІ-2(б) — Російська імперія і Скандинавія;
- МІ-2(ц) — Німеччина, Австро-Угорщина, Швейцарія, Голландія та Люксембург.
- МІ-3 займалася тими ж питаннями, що й МІ-2, але щодо країн Азії.

Зовнішньою агентурною розвідкою відала вже згадувана підсекція політичної розвідки МІ-1(ц). Вона спершу складалася з політичного, військового та військово-морського секторів, до яких після війни додався ще авіаційний. Від 1917 року СІС почала керувати пеленгацією радіоустановок супротивника і перехопленнями його повідомлень, пізніше на неї було покладено й інші завдання, що привело до створення нових структурних одиниць. Відоме позначення МІ-6 було введено у вжиток лише на початку Другої світової війни (хоча зрідка використовувалося ще в 1930-ті роки), проте частіше політичну розвідку іменували Секретною розвідувальною службою (СІС), що викликало багато плутанини в поняттях. Настав період неясності з її підлеглистю. МІ-1(ц) замикалася на начальника генерального штабу, тобто була підрозділом військового міністерства, але споживачем інформації СІС, і, відповідно, основним її «працедавцем» було міністерство закордонних справ. Проте найбільший вплив на розвід-

ку в цей період організаційної невизначеності мало Адміралтейство. Річ у тім, що в передвоєнний і воєнний період основним органом зовнішньої розвідки Великої Британії було НІД. Морська розвідка мала давні традиції, розвинену інфраструктуру і розгалужений агентурний апарат, очолюваний на місцях так званими «представниками директора морської розвідки», тобто резидентами. СІС відіграла при ній роль свого роду молодшого партнера, проте з 1915 року вона цілком певно знову стала військовою структурою.

МІ-1(ц) очолював Менсфілд Джордж Сміт-Каммінг, відставний військовий моряк, що втратив ногу в автомобільній катастрофі у Франції. Багато джерел іменують його просто Каммінгом, і це почасти правильно. Річ у тім, що спершу майбутнього директора СІС звали Смітом, але в 1889 році дід його дружини, багатий шотландський землевласник Каммінг, не маючи онуків чоловічої статі, забажав, щоб його прізвище не померло разом з ним. Він поставив це умовою згадки внучки в заповіті, тож Сміт спершу неофіційно, а з 1917 року і офіційно став Сміт-Каммінгом. Виконання забаганки шотландця перевершило найсміливіші очікування. Відколи керівникові СІС було присвоєно лицарське звання, його питоме прізвище не згадувалося з огляду на неаристократичність, і надалі він іменувався сером Менсфілдом Каммінгом.

Шефа МІ-1(ц) неофіційно називали «Сі» за першою літерою його прізвища і слова «Chief», якою він підписував документи. Це стало традицією, тож усі його наступники використовували саме це скорочення. Ті, хто спілкувалися з першим «Сі», свідчили, що більш ексцентричної людини вони в своєму житті не зустрічали. Він носив монокль у золотій оправі, писав тільки зеленим чорнилом, що не надавалося до перефотографування, і пересувався коридорами служби на дитячому самокаті, стоячи на протезі й відштовхуючись від підлоги здоровою ногою. Каммінг любляв шокувати непоінформованих про його каліцтво відвідувачів, встромляючи крізь штани у свій дерев'яний протез канцелярського ножа для паперів. У передвоєнний період він особисто вербував агентів, роз'їжджаючи Європою для проведення з ними